

Олександр Гуржій

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
НАН України (Київ, Україна),
oleksandrgurzij003@gmail.com

XVIII ст. ЯК ПОВОРОТНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН І ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація. Метою статті є комплексний історико-порівняльний аналіз становлення базисної основи нових виробничих відносин у найбільших країнах Західної Європи та співставлення схожого процесу в Гетьманщині.

Новизна дослідження: на основі оригінальних джерел і значної кількості іноземної і вітчизняної літератури вперше в українській історичній науці обґрунтовано доведено і практично показано закономірність багатьох соціально-економічних явищ, характерних як загалом для Європи, так і України зокрема. При цьому виявлено також специфіку в господарському становищі окремих держав, пояснено певні часові розбіжності в їхньому суспільно-політичному розвитку.

Ключові слова: Західна Європа, Україна, Гетьманщина, розвиток виробничих відносин, соціальні групи, населення.

Для більшості західноєвропейських країн ранній модерний час особливо виразно позначився на становленні базисної основи, а не лише проявив, нових виробничих відносин майже всіх галузей господарства, співпав із законодавчим оформленням кількох великих станових груп, зокрема, купецтва. Саме купці, поряд із заможними підприємцями, стали найяскравішими виразниками нових економічних потреб у тогочасному суспільстві. Роль і тих, і тих є великою у справі накопичення первісного капіталу. Хоча промисловість здебільшого продовжувала зберігати характер ремісничого та «домашнього» виробництва, паралельно все частіше засновувалися потужні мануфактури, що об'єднували в процесі функціонування чимало найманих робітників, щоправда, ще з ручним способом праці. Тим не менш, цими людськими профільними спільнотами досить часто керував торговий капітал.

Наприклад, в Англії внаслідок революційних змін і в період правління Кромвеля в економіці помітно домінують торговельні інтереси, які протягом XVIII ст. неабияк посилюються і стають прерогативою ледь не всієї зовнішньої політики. Як писав Макс Беер, «за допомогою комерційних, колоніальних і військових підприємств дипломатія і парламент, дворянство та фінансовий капітал відкрили й монополізували широкі ринки для торгівлі та промисловості. Вони успішно боролися проти Нідерландів і Франції, придушили промислову конкуренцію Ірландії, в корені затисли промислові починання Північної Америки та заснували Індійську імперію. Вони створили банки, торговий флот, мануфактури, експропріювали маси дрібних селян і перетворили їх на пролетарів, які, однак, швидко знайшли собі роботу...»¹.

Соціально-економічний розвиток в Англії найбільш помітно проявлявся, по-перше, у подальшому розширенні *єдиного національного ринку*, що склався вже в XVI ст. В Україні цей процес відбувався головню з другої половини XVII ст., та і то в дуже обмеженій формі через політичну розчленованість, значну підпорядкованість загальноросійській конкуруючій торгівлі. По-друге, у зростанні міст і пов'язаним з цим усе прогресуючим відокремленням ремесла та торгівлі від землеробства. По-третє, у виділенні в найбільш перспективні промислові й економічні осередки окремих міст. Останнє слід розглядати як типове й закономірне явище для всієї Європи, хоча темпи цього процесу в державах могли бути різними.

На межі XVII–XVIII ст. городяни в Англії становили понад 25% усіх жителів, лише в Лондоні міщан налічувалося до 10% серед інших верств. Останні здебільшого підпорядковували свою діяльність потребам ринку та промисловості. Якщо на той час населення Лондона перевищило за півмільйона, то інших, порівняно великих, міст досягало 10–20 тис. У 20-х роках XVIII ст. багато в чому вирізнялися осередки вовняної переробки — Бредфорд, Вустер, Галіфакс, Геддерсфілд, Йорк, Лідс, Момсбері, Норвич і т. д. Однак постійне населення в окремих з них зростало поволі. Так, на середину століття Галіфакс налічував усього 6 тис. мешканців. Щоправда, до міського вовняного виробництва та економіки активно долучалися жителі околиць, навколишніх містечок і сіл.

Англію того періоду слід визнати однією із знакових економічно розвинутих країн Європи, де в найбільшій мірі населення було втягнуте в орбіту формування внутрішнього ринку. І це незважаючи на те, що за

¹ *Беер М.* Всеобщая история социализма и социальной борьбы / Перевод с немецкого М.Я. Витоль. Москва–Ленинград, 1927. С. 325.

кількістю жителів вона поступалася, наприклад, Іспанії майже вдвічі, а Франції — більш ніж утричі².

Все більшої ваги для позитивних зрушень у господарстві набирала торгівля і в Гетьманщині. Вже за правління І. Скоропадського (1708–1721) розпочалася то відверта, то прихована боротьба між українськими та російськими купцями за західноєвропейські ринки збуту товарів, яку досить владно підпорядкував на користь імперії Петро I³. Однак уже на той період, як вважають деякі сучасні дослідники, можна твердити про певні традиції транзиту західноєвропейської продукції через українські терени. Зокрема, на думку вітчизняного історика Т. Гончарука, за гетьманування Данила Апостола (1727–1734) тривали спроби організації постачання західноєвропейських товарів через Лівобережну Україну та Запорожжя. Вони мали місце до кінця XVIII ст.⁴

Вихід на зарубіжжя українських купців значною мірою визначало формування та поступове розширення загальнонаціонального ринку, що в свою чергу зумовлювали такі фактори: збільшення великих торгових центрів-міст, а в них кількості жителів, які відійшли від землеробства; зростання рівня промислового виробництва; спеціалізація регіонів, котра ставала все більш помітною в процесі товарообміну; втягнення сільського господарства в товарно-грошові відносини; перелаштування мануфактур на капіталістичні форми та оплату праці.

Водночас слід враховувати і той фактор, що протягом означеного періоду серед українців — поміщиків і державних службовців — помітно поширилося вивчення іноземних мов, зросла їхня вагомість під час професійного спілкування. Так, «Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.» зафіксували непоодинокі проживання чужинців, «обертаючихся временно у некоторых владельцев во обучении детей немецкаго и французскаго языков, так как и находящихся в государственной службе»⁵.

Важливо зазначити, що в XVIII ст. руйнація «традиційних» відносин середньовічної доби активізувалася не лише в провідних країнах Західної Європи, а й у «консервативних» Польщі, Росії, Японії та Китаї. Причому цей процес не можна розглядати окремо від технічних винаходів того часу. Наприклад, без масового поширення самопрядки в європейських державах важко уявити кардинальні технологічні зрушення в текстильній

² Мотылев В.Е. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха доминирующего капитализма. Москва, 1961. С. 89.

³ Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ, 2004. С. 175–194.

⁴ Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: Автореф. ... докт. іст. наук. Київ, 2010. С. 11.

⁵ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. Київ, 1989. С. 44.

промисловості. Зокрема, в Англії ткач і технічний майстер Кей розробив «летючий човник», що неабияк прискорив і полегшив роботу мануфактурника при виготовленні більш широких полотниць тканин (1733). Водночас тесляр і винахідник Джон Уайтт розробив і застосував витяжний валик у прядильні. 1765 р. ланкаширський спеціаліст Джеймс Гаргревс винайшов прядильний верстат, фактично модифіковану давню самопрядку з використанням її колеса та похідного руху веретена.

Зарубіжні технології і знання в цій галузі поволі проникали і в Гетьманщину. Так, у другій половині XVIII ст. на її теренах функціонували окремі мануфактури, де використовувалася праця сотен прядильників і ткачів, а також застосовувалося понад десяток верстатів⁶.

Протягом XVIII ст. Англія, на відміну від Гетьманщини, перетворилася в порівняно високорозвинену державу із великим економічним потенціалом, де близько 50% населення було задіяно в мануфактурному виробництві, торгівлі або транспортуванні всілякої продукції. Зміни в цих галузях до 60-х років відбувалися поволі, аж поки не стався раптовий стрибок, що отримав умовну назву промислового перевороту, або революції.

Англійський державний переворот 1688 р. зумовив у країні змикання частини буржуазії (переважно торгової та фінансової) з великими землевласниками. Компромід було досягнуто головню в спільності економічних інтересів. В Україні щось схоже можна було спостерігати в більш-менш виразній формі від гетьманування І. Мазепи (1687–1708)⁷. Англійський лендлорд, як і український шляхтич чи старшина, все активніше та незворотно опановував ринки збуту товарів, вкладаючи капітали в різні галузі господарства та технологічно поліпшуючи його ведення. Зміцнювало свої зв'язки з ринком і фермерство. Коли Вольтер у 20-х роках XVIII ст. відвідав Англію, його неабияк збентежив той факт, що, на відміну від Франції, професійне заняття торгівлею в цій країні аж ніяк не принижувало реноме «дворянської честі». Конкретно французького письменника і філософа здивувала участь провідного члена парламенту — брата лорда Тауншенда, а також брата лорда Орфорда, в торгових операціях. Більше того, останній виконував функції непоказного торгового агента на Близькому Сході. Англійський письменник і громадський діяч Данієль Дефо вже на початку XVIII ст. зазначив: у Англії «торгівля створює джентльменів».

⁶ История Украинской ССР: В 10 т. Киев, 1983. Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII — XVIII вв.). С. 424.

⁷ Кононенко В.П. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017. С. 47–55.

Англійською специфікою стало те, що після революції XVII ст. спостерігалася боротьба проти монополії у збуті різних товарів і промисловому виробництві. Певні пригальмування мали місце лише в ремеслі та вовняній промисловості — старих галузях. Однак і в них відбувалися різні позитивні зрушення. Наприклад, у другій половині XVIII ст. чимало цехових обмежень перетворились у формальність і на практиці не застосовувалися. Крім того, розвиток ремесел поза зоною міст особливо легко обходив цехові заборони. Сформувалася навіть група промислових підприємств, незалежних від цехових порядків і засад, хоча різний рівень «свобод» промислів спостерігався в окремих галузях і в середині століття. Тим не менш, вільна конкуренція все більше торувала шлях. Саме це призвело просування Англії вперед серед основних країн континентальної Західної Європи, де скасування монополії лише розпочалося наприкінці XVIII ст. (включаючи і Францію). Такі обставини фактично перетворили Англію на цілісну територію ринкових відносин, полегшило формування загонів кадрових найманих робітників і прискорило первісне накопичення капіталів у комплексі систем — колоніальній, державних займів, податковій і протекціонізму.

На той період у Гетьманщині відбувалося інтенсивне перепрофілювання на ринок господарств вищої політичної й соціальної еліти, зокрема, володарів булави Д. Апостола та К. Розумовського. Щоправда, на цьому процесі помітно позначилась імперська політика уряду Росії, котрий майже повністю заборонив українську вільну реалізацію продуктів на західноєвропейських ринках. Розпочав цю акцію Петро I, визначивши цілий ряд «заповідних» товарів. Причому робилося це всупереч інтересів як українців, так і їхніх іноземних партнерів, наприклад, німців, поляків і австрійців. Зокрема, Б. Крупницький писав: «Для Австрії втрата такого значного експортера (України. — О.Г.) сировини і такого ринку збуту своєї мануфактури була справою дошкульною, особливо для купців Вроцлава (Бреславу), з яким існували давні торгівельні зв'язки»⁸.

Особливу заборону царський уряд наклав на стратегічно важливу продукцію, зокрема, на селітру. Так, указ 1713 р. велів українцям «селитренні заводи размножать и селитру всем варить безостановки», а також дозволяв повсюдно її вільну скупівлю. Щоправда, за однієї принципової умови — всю виготовлену чи куплену селітру доставляти в Москву, «а в иные города и за рубеж с тою селитрою отнюдь никого не про-

⁸ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948. С. 152; Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ, 2008. С. 186–190.

пускать»⁹. На державному рівні ця заборона потім підтверджувалася ще кілька разів. Незважаючи на це, профільні «заводи» ширилися і швидко зростали. Заслугує на увагу селітряна варниця генерального судді Івана Черниша, що спеціально охоронялася козаками¹⁰.

Загальним явищем для Англії та Гетьманщини стало те, що землевласники опановували торговельну справу, а різногалузеві підприємці масово набували маєтки, проникали у верхні верстви влади, ставали воєначальниками тощо.

Антиукраїнська політика уряду Російської імперії в галузі торгівлі призвела до того, що на кінець XVIII ст. майже «весь торг красных и мелких товаров» опинився «в руках великороссийских купцов». «Хотя, — звернув увагу Опанас Шафонський (1740–1811), — по городам особенно в Киеве, и есть из природных тамошних купцы, мелким разным товаром торгующие, но в сравнении великороссийских, они весьма малое и недостаточное количество составляют»¹¹.

У 1750 р. в Англії чисельність населення порівняно з серединою XVII ст. зросла майже на 1 млн і досягла 6,5 млн осіб, а торговий обіг експорту й імпорту становив 20 млн фунтів стерлінгів, на початок XIX ст. останній збільшився у 4,5 рази¹².

У 1764 р. у 9 з 10 полків Гетьманщини (без врахування Полтавського полку), за приблизними підрахунками, кількість жителів сягнула 3 млн осіб¹³. Коли врахувати той факт, що це був лише один з регіонів України, то можна вважати ці показники цілком співставними з населенням Англії. Щоправда, за кількістю городян у найбільших містах англійці помітно випереджали українців. Так, у 1760 р. у Манчестері нараховувалося 40 тис. мешканців, Бірмінгемі — 30 тис., Ліверпулі — 35 тис. Чи не єдине місто Гетьманщини, яке їм майже не поступалося в цьому, був Київ. На середину XVIII ст. городян у ньому (без околиць) налічувалося до 25 тис.¹⁴

Про сприйняття Англії іноземцями у XVIII ст. маємо яскравий опис французького політолога та соціолога Е. Бутмі: лише при одній назві цієї

⁹ Август 8, 1713 г. Сенатский. — О делании селитры в Малороссии, о привозе оной на продажу в Москву и непропуске за границу // Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. V. № 2705. С. 49.

¹⁰ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Черныш и его род. Киев, 1904. С. 81.

¹¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев, 1851. С. 21.

¹² Беер М. Указ. соч. С. 326.

¹³ Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018. С. 449.

¹⁴ Владимирский-Буданов М. Население г. Киева в 1742 году // Киевская старина, 1884. № 4. Отд. 3: Документы, известия и заметки. С. 2–9.

країни «уявляєш собі могутню колоніальну метрополію, володіння, розсіяні в Старому та Новому Світі, незчисленні судна, що борознять моря і причалюють до англійської землі на всіх континентах; величезну столицю, котра налічує більше жителів, ніж Шотландія, і скоро буде нараховувати їх стільки ж, скільки Ірландія; поза Лондоном 20 міст з-понад ста тисячами душ і 42 інших, які дуже близькі до цієї цифри; цілі округи, де будинки ростуть безперервно, один поряд з іншими, відтісняючи, стискаючи між собою і, нарешті, перемагаючи чисте повітря і зелень; тисячі заводів, дим яких змішується в повітрі; бліде робоче населення, що тісниться майже плечем до плеча на просторі радіусом у кілька льє та збільшується ввечорі примарами, котрих вергне чорне місто...»¹⁵.

Варто зазначити, що урбанізаційні процеси в Гетьманщині розвивалися набагато повільніше, ніж в Англії, через значне відставання у сфері заснування та функціонування великих промислових підприємств у містах. Протягом XVIII ст. деякі невеликі українські міста перетворилися на «позаштні» містечка. Навіть на початок 80-х років на території Лівобережної України налічувалося всього 33 «справжніх» міста¹⁶.

Як би там не розвивалися міста, але обидві країни вступили в XVIII ст. з порівняно слабким мануфактурним виробництвом, — це поперше. А по-друге, незважаючи на певні технологічні новинки, в цій галузі фактично продовжували масово застосовувати «прості машини», аж до 60-х років. Наприклад, це було притаманне навіть передовій на той час англійській бавовняній промисловості¹⁷.

Водночас спільним стає те, що в мануфактурі відбувалося розподілення виробництва шляхом розмежування ремісничої діяльності, спеціалізації знарядь праці, утворення окремих груп робітників за профілем. Отже, створювалася відповідна організація суспільної праці на базі нової виробничої сили, що зумовлювала появу особливого методу отримання відносної додаткової вартості або збільшення за рахунок робітника капіталу. В західноєвропейських країнах кінцевий результат (капітал) називали «суспільним багатством», або «багатством народів». Для ілюстрування наведемо приклад з праці одного з найвидатніших представників англійської школи класичної політекономії Адама Сміта (1723–1790) «Дослідження про багатство народів» (1776). Мова йде про середнього рівня (типове) виробництво шпилькової мануфактури*. Отже, на його

¹⁵ Бутми Е. Развитие государственного и общественного строя Англии // Перев. с нового французского издания под ред. М.Н. Покровского. Москва, 1904. С. 77–78.

¹⁶ Шафонський А. Назв. соч. С. 38–39.

¹⁷ Baines E. History of the cottan manufactory in Great Britain. London, 1835. P. 115.

* До речі, зазначимо, що історія саме цієї галузі доволі слабо висвітлена в українській науці.

думку, працівник підприємства, котрий не призвичаївся до певного виду роботи, тобто не ставав вузькопрофільним фахівцем, і не набув належної майстерності при використанні нового інструменту, винайденого в процесі поділу праці, самостійно не зможе протягом дня виготовити, умовно кажучи, більше одного виробу (в даному випадку шпильки). Тим більше не зробить їх хоча б два десятка. Проте, при відповідній модернізації цього виробництва та спеціалізації працівників, коли один з них тягне дріт, інший вирівнює його, третій обрізає до потрібного розміру, четвертий загострює, п'ятий обробляє верхівку для насадження голівки і т. ін., то виготовлення шпильки набагато прискорюється, хоча і потребує близько 18 окремих технічних операцій. А тому 10 робітників за день спромоглися виготовити кілька тисяч шпильок¹⁸.

У Гетьманщині, як і в Росії, мануфактурне виробництво, на відміну від західноєвропейського, розвивалася дуже специфічно: консервативні середньовічні відносини досить часто перепліталися з новочасними, а то й повністю домінували — праця залежних працівників перевищувала найману, нерідко зовсім її витісняючи. Розглянемо для прикладу історію виготовлення сукна. Ця виробнича сфера чи не першою перейшла з дрібного ремесла на мануфактурне. Так було в Англії та Франції. Проте в Україні на цьому процесі особливо помітно позначалася конкуренція й багато в чому застарілі технології Московії та Речі Посполитої. Так звана централізована стадія мануфактури, що різнилася від початкової не лише більшою кількістю працівників, але й поглибленою спеціалізацією, вищим рівнем механізації й базуванням на ширшому використанні сили води та вітру, була притаманна головно другій половині XVIII ст.: приблизно в співвідношенні 1 (централізовані підприємства) до 5 (початкові). Причому переважали невеликі. До початкових форм мануфактур можна зарахувати рудні, папірні, гути, буди, селітряні варниці та деякі інші.

Варто зауважити, що суконні мануфактури Гетьманщини розвивалися тоді, коли на Заході Європи вже відбувався промисловий переворот і спостерігався перехід до фабрично-заводського виробництва. Найбільше профільних підприємств заснували на Чернігівщині, де вони й проіснували найдовше, що, в свою чергу, засвідчило відставання від західноєвропейських країн на багато десятиліть. На початку 1720-х років у с. Ряшки (Прилуцький полк) виникла одна з найпотужніших суконних мануфактур. Її заснував полковник-старшина Дмитро Горленко. На середину 1750-х років на мануфактурі змінилося кілька господарів, але характер її функціонування залишався сталим. Власник розпоряджався верстатами і всім іншим обладнанням, найманими майстрами, робітни-

¹⁸ *Смит А.* Исследование о богатстве народов. Москва, 1924. С. 32–33.

ками та службовцями, котрі співпрацювали з залежними селянами. До мануфактури належали угіддя, худоба, млини, винокурні тощо. Тобто новочасні ознаки, зокрема, найм фахівців і робітників, поєднувалися з примусовою працею та натуральним господарством¹⁹.

Про розміри підприємства свідчить хоча б той факт, що в кінці XVIII ст. на ньому працювало до 1 тис. майстрів і службовців, а також понад 700 робітних людей, які за рік отримали разом 10 тис. руб. платні. Чистий прибуток на рік становив 3 тис. руб.²⁰ Серед кваліфікованих робітних людей значилися десятки прядильників, ткачів, картовників, шпульників, красильників й інших, а також висококласний майстер з Пруссії Рейнтгольц Бобент, який керував усім виробничим процесом і навчав людей різним професіям²¹.

Поєднання найманої праці з підневільною було притаманне багатьом різнопрофільним мануфактурам Гетьманщини, але навіть у їхніх початкових формах простежувалося становлення нових виробничих відносин, як доводив фахівець у цій царині О. Пономарьов²².

Важливо зазначити, що тогочасні джерела нерідко визначали промислові підприємства як «заводи» та «фабрики», зрозуміло, — не в сучасному усвідомленні. Фактично то були ті ж самі мануфактури, навіть невеликі за розмірами²³. Звичайно, вони не йшли в ніяке порівняння із «справжніми» заводами чи фабриками Англії, Франції, навіть Німеччини другої половини XVIII ст.

Про рівень відставання України в складі Російської імперії в галузі промисловості може свідчити хоча б той факт, що переворот у ній стався на сто років пізніше, ніж в Англії²⁴.

Дещо іншим шляхом розвивалася економіка та промисловість Франції, що ввійшла в XVIII ст. зубожілою і на межі банкрутства, внаслідок правління короля Людовіка XIV (1643–1715). Лише на початку 20-х років країна почала потроху оговтуватися від суспільно-політичних негараздів, що викликало потужне демографічне піднесення і помітне зниження

¹⁹ РГАДА, ф. 259, оп. 1, д. 4025, л. 370–371.

²⁰ НБУВ. ІР, ф. II, № 13697, арк. 1–2.

²¹ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. С. 236, 237.

²² Детальніше див.: *Пономарьов О.М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971. 184 с.

²³ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. С. 62, 71 і інш.

²⁴ Порівн.: *Usher A.P.* Introduction to the History of England. Boston–New York, 1920; *Манту П.* Промышленная революция XVIII столетия в Англии. Москва, 1937; *Мельник Л.Г.* Промисловий переворот в Росії і на Україні. Київ, 1969; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні. Київ, 1972.

смертності. Тоді населення досягло 18 млн осіб²⁵. На кінець століття воно становило 25–27 млн осіб. Причому тільки 250 тис. належали до привілейованого стану, інші ж становили третій стан. Усілякого роду «фінансистів» — відкупники, дрібні акціонери, лихварі й деякі інші — заробляли мільйони ліврів щороку. Зросли й доходи негоціантів: у 1716 р. обороти колоніальної торгівлі становили 40 млн, а в 1756 р. — 204 млн ліврів. З'являлися й унікальні грошовиті персоналії. Лише двоє з «генеральних» відкупників — Бернар і Монмартель — протягом 1716–1756 рр. кожний «заробив» по 30 млн ліврів²⁶.

У XVIII ст. так званий третій стан (*tertius status, tiers état*) у Франції — головним чином городян, поряд з дворянством і духовенством, було більш менш визнано на законодавчому рівні, і він, починаючи ще з кінця середніх віків, формально означав націю. В юридичному аспекті, після усунення законів про розкіш, стерлася чітка межа між аристократією землевласників і заможними буржуа. До початку революції в 1789 р. місце в суспільстві і тих, і тих визначав головно майновий і грошовий статок. У той час, як серед значної частини дворянства спостерігалася тенденція зубожіння та розорення маєтків, третій стан зміцнював свої громадські позиції: його представники ставали парламентськими радниками, адвокатами, судьями, фінансистами, письменниками, вченими і т. д. Лише у великій політиці третій стан неабияк поступався «старим» вельможам. Привілейоване визначення статусу городян дозволяло їм у багатьох випадках позбутися сплати чималих податків і перекласти їх на селян, що в свою чергу, зумовило переселення останніх у міста. Так, жителі Гавра були звільнені від соляного податку та талії*.

На відміну від Франції, «класичний» третій стан у Гетьманщині так і не склався. Зокрема, серед українських «фінансистів»-лихварів значилися купці, міщани, старшини та інші особи. Наприклад, власники с. Турбаї (Миргородський полк) Базилевські щороку надавали позику понад 50 тис. руб. Найчастіше у кредитову залежність потрапляли козаки та селяни, зрідка землевласники. Нерідко ставши підлеглими Базилевських, люди поступово зубожіли, а їхні господарства розорювалися²⁷. Посполитий с. Шаповалівка (Конотопська сотня, Ніжинський полк) Степан Коваль у

²⁵ *Labrousse E. La crise de l'économie Française à la fin l'Ancien Régime. Paris, 1944. P. 71.*

²⁶ *История Франции: В 3 т. Москва, 1972. Т. 1. С. 290.*

* Грошовий збір з домашнього вогнища, що певною мірою нагадував українське «подимне». В XVIII ст. його розміри дуже збільшилися й викликали неабияку лютю у населення. Скасовано революцією 1789 р. Наприкінці XVIII ст. талія у країні становила близько 40 млн ліврів, а її збирачі діяли, за висловом сучасників, як «жорстокі звірі».

²⁷ *Ефименко А. Турбаевская катастрофа // Киевская старина, 1891. № 3. С. 373–401.*

1743 р. позичив у військового канцеляриста Федора Костенецького велику, як на той час, суму — 20 руб. І, не спромігшись її повернути, втратив своє поле і половину свого городу²⁸.

Інколи відсотки з кредиту досягали вражаючих розмірів — 50. У XVIII ст. на кредитування все частіше оформлялися векселі чи різного виду розписки. Траплялися випадки, коли позика давалася на одну суму, а борг записувався на 30–50% більше. Кредитування могло відбуватися не лише у вигляді певної суми грошей, а й натуральної позики, скажімо, хліба. Хоча принципово це не змінювало суті справи. Саме такі обставини дали привід О. Нестеренку назвати лихварів «першими банкірами», котрі «відзначались надзвичайною жорстокістю»²⁹.

Водночас лихварство, з одного боку, створювало, поряд з купецьким капіталом, окремі самостійні грошові накопичення; з іншого — привласнювало собі працю безпосередніх виробників, розорюючи їх і руйнуючи старі умови діяльності. Отже, лихварство ставало одним із засобів для формування об'єктивних умов зародження промислового капіталу.

Варто зазначити, що лихварство у Франції, як і Гетьманщині, ширилося і зміцнювалося доволі поступово, адже його представники, як правило, були зацікавлені переважно в отриманні грошового зиску з своїх боржників, а не в експропріації їхнього майна чи обезземелення. В разі втрати господарства особа, яка позичала під високі проценти гроші, автоматично переставала економічно цікавити лихваря.

В міру капіталізації виробничих відносин поширеним явищем ставало скупництво, характерне як для Західної Європи, так і України. Цей процес набрав потужності в умовах розпорошеності та відносної ізольованості дрібних кустарів, їхньої конкуренції при реалізації своєї продукції. Як правило, скупник сам походив із товаровиробників, але за певних обставин і завдяки накопиченню значного первинного капіталу відокремлювався від них, експлуатував їхню працю і ще більше збагачувався. З одного боку, він пролетаризував цілі групи людей, з іншого — сприяв створенню буржуазних засад на підприємстві.

Рівень промисловості у Франції початку XVIII ст. перебував на чітко вираженій «мануфактурній стадії», причому великий вплив на неї справляла королівська влада. Адже кількість підприємств у її власності постійно зростала. Так, у 1715 р. привілейовані (королівські) мануфактури становили 135 одиниць, а в 1789 р. — вже 532, тобто їх число збільшилося майже втричі. В 20-х роках новий поштовх для зрушень у промисловості зумовили технологічні розробки ковкого чавуну Рене Антуана

²⁸ НБУВ. ІР, ф. II, № 24931.

²⁹ Нестеренко О.О. Назв. праця. С. 221, 222.

Реомюра, а також освоєння кам'яновугільних копалень поблизу поселення Анзен. А 1734 р. до ладу була застосована перша в країні парова машина, що неабияк полегшила добуток вугілля³⁰. 1747 р. у Вокансоні відбулося удосконалення ткацького верстата.

В «розсіяній» формі мануфактури важливу функціональну роль відігравав комерсант, що скуповував «на дому» безпосередніх виробників готову продукцію, а потім перепродував її, зрозуміло, з вигодою для себе. Проте найбільш потужними підприємствами ставали так звані централизовані. Зокрема, серед таких вирізнялася мануфактура Ван-Робе в Абвілі, де в одному приміщенні працювало 1,2 тис. прядильниць. У Ліоні під вивіскою «Grande fabrique» функціонувало кілька десятків підприємств, де в господарських майстернях, а значною мірою «на дому», працювали тисячі ткачів. Велика різноманітно і високопрофесійна за виготовленням французька продукція, особливо понад 100 видів шовкових тканин, полонили європейські ринки вже в першій половині століття³¹.

Протягом XVIII ст. у Франції переважали мануфактури, які налічували до півсотні робітників, так само як і в Гетьманщині. І там, і там ширилась праця на дому, що виконувалася в розсіяних підприємствах селянами. Щоправда, якщо у Франції до кінця століття виокремилися цілі регіони, де мануфактурне виробництво стало провідною галуззю (англійський мандрівник, який відвідав цю країну напередодні революції, зауважив, що «весь край від Руана до Гавра — швидше мануфактурний ніж сільськогосподарський район»), то на українських теренах це явище не набуло такого розмаху і найчастіше поєднувалося з сільським господарством.

У чому явно відставала Україна від Франції й Англії, так це в металургії. Зокрема, в Європі вже в XVII ст. почалося виготовлення металевого цинку, чого не сталося в Гетьманщині. В 1735 р. англійський металург А. Дербі вперше провів виплавку чавуну на мінеральному паливі — коксі, замість уживаного до того дерев'яного. В другій половині століття в доменних печах з'явилися повітродувні машини. У Франції 1740 р. виготовлювали заліза до 26 тис. т. А напередодні революції тут діяло 358 доменних печей. Як відомо, першу велику піч такого виду в Україні задуто лише 1800 р. на Луганському чавуноливарному заводі.

Фактично французька буржуазія в другій половині XVIII ст. перетворилася на соціально визначну групу з потужним капіталом і тисячними прибутками франків щорічно.

³⁰ Потемкин Ф.В. К истории каменноугольной промышленности во Франции в первой половине XIX в. // Из истории общественных движений и международных отношений. Москва, 1957. С. 376.

³¹ История Франции. Т. 1. С. 291.

Існувала деяка французька специфіка. Так, якщо в Англії розвиток промислових підприємств на буржуазних засадах відбувався на основі індивідуальної ініціативи, то у Франції й Гетьманщині мануфактури часто засновувалися чи функціонували завдяки більшій або меншій участі держави, принаймні з дозволу, а то й заступництва вищої влади.

На відміну від Гетьманщини*, у Франції, як і Німеччині, продовжували діяти внутрішні митниці й нерівномірне оподаткування окремих провінцій, що проявлялося у вигляді залишків середньовічної роздробленості. Ці обставини помітно обмежували технічний і економічний поступ, зумовлювали відставання країни від Англії, де від 1760-х років почався промисловий переворот. Так, у Франції напередодні революції 1789 р. текстильна промисловість використовувала 900 механічних прядильних веретен, а в Англії — 20 тис.³² В Україні текстильне виробництво першої половини XVIII ст. було розвинуто доволі слабо. Помітні зрушення тут почалися лише в другій половині століття. Однак і тоді виготовлена продукція становила всього 1, максимум 3% в загальному обсязі промисловості. Текстильна промисловість існувала головним чином у вигляді парусинових, суконних і полотняних мануфактур із широким застосуванням примусової ручної праці.

Дещо корегує твердження щодо економічного й промислового потенціалу Франції й Англії В. Ададуров. На його переконання, порівняння показників обох держав у цій царині свідчить, що «матеріальне багатство» першої зростало набагато швидше. «Завдяки цій обставині, — наголосив історик, — Франція перетворилася на найбагатшу країну континентальної Європи (за показником частки загальнонаціонального прибутку на одного мешканця). Якщо припустити, що 1715 року індекс економічного потенціалу Франції становив 100 [одиниць], то 1791 року він зріс більше як удвічі й сягав 210. В Англії цей показник становив відповідно 100 та 182. Валовий прибуток Франції у 1790 році сягав 160 мільйонів (в англійських фунтах стерлінгів), натомість в Англії — тільки 68 мільйонів. Однак за величиною середнього прибутку на особу, передусім з огляду на набагато меншу чисельність населення, перевагу здобула Англія: тут цей показник сягав 7,31 фунтів стерлінгів, тим часом як у Франції — лише 6». І на завершення вчений додав: відставання Франції зумовили різноманітність її географічних, кліматичних, економічних умов³³.

* На території Гетьманщини існували митниці на прикордонні з Річчю Посполитою, Кримським ханством і Росією (до 1754 р.).

³² *Потемкин Ф.В.* Промышленная революция во Франции. Москва, 1971. Т. 1.

³³ *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002. С. 317.

На превеликий жаль, таких показників щодо Гетьманщини ми не маємо.

Значні прикметні зміни в масштабності промислових галузей, характері функціонування мануфактур і співвідношенні застосування найманої та підневільної праці можна було спостерігати в Гетьманщині та Німеччині. Одну з умов такої «схожесті», очевидно, слід вбачати в пануванні кріпосницької системи в останній і поступовому, але наполегливому, обмеженні вільних переходів в Україні протягом усього XVIII ст. Продуктивну вільну господарську ініціативу на території Гетьманщини гальмували царські укази та розпорядження старшинської адміністрації на чолі з володарем булави. Так, сенаторський указ від 24 серпня 1713 р. стосовно Київської й Азовської губернії постановив: «И буде ... в которых селах и деревнях явятся беглые... люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы на прежния жилища»³⁴. Схоже рішення загальноімперського порядку Сенат прийняв і 1715 р.³⁵ А в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 5 листопада 1721 р. «грізно» наказувалося: «... Дабы не токмо в великороссійскіе слободы никто з войсковых (козаків. — *О.Г.*) и посполитых людей малороссійских на житло не выбирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоком на теле караньем, але и з единого в другой полк, чыли з города и из села в село, или в якую слободку, на мешканье жадною мерою переносится и переходити не держали бы...»³⁶. На початку 60-х років, напередодні скасування гетьманської влади, заходи в цьому напрямі ставали ще більш жорстокими³⁷. Неабияк посилюлися вони в другій половині 1760-х років³⁸.

³⁴ Августа 24, 1713 г. Сенатский. — О переписе в Киевской и в Азовской губерниях сел и деревень // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. V. № 2706. С. 50.

³⁵ Февраля 28, 1715 г. Именной, объявленный из Сената. — О сыске беглых драгун, солдат и других служилых людей в подвластных гетману малороссійских городах и слободских полках // Там же. № 2891. С. 150.

³⁶ Источники малороссійской истории собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Москва, 1859. Ч. 2. С. 305.

³⁷ Універсал гетьмана Разумовського об обмеженні права переходу крест'ян // Киевская старина. 1885. № 7. С. 477–482.

³⁸ Генваря 17, 1765 г. Сенатский, по высочайшему утвержденному докладу. — О приеме Адмиралтейской коллегии от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении в тяжкую работу // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XVII. № 12311. С. 10; Генваря 28, 1766 г. Именной, данный сибирскому губернатору. — Об определении присылаемых на поселение за продерзости помещичьих людей в военную службу // Там же. № 12556. С. 545; Августа 22, 1767 г. Сенатский. — О бытии помещичьим людям и крестьянам в повиновении у своих помещиков, и о неподавании челобитен в собственные ея величества руки // Там же. Т. XVIII. № 12966. С. 334–335.

Отже, такі укази й постанови посилено впливали на соціально-економічний розвиток у регіоні, адже перетворювали колись вільних селян і козаків у поземельнозалежних, а саме вони нерідко становили переважаючу робочу силу на українських мануфактурах. Уже на середину століття більшість таких осіб опинилася залежною від можновладців. Причому відтоді тут широко застосовуються поняття «кріпак» і «поміщик», як це бачимо з текстів згаданих документів.

Згідно з «церковними відомостями», в 1730-х роках у Гетьманщині проживало 703 тис. душ чоловічої статі, загалом же не менше 2,1 млн осіб³⁹. До початку 80-х років їхня кількість зросла в півтора рази. На рік ліквідації інституту гетьманства (1764) станове розшарування населення визначалося так: селяни становили 58%, козаки — 31%, представники інших соціальних груп — 11%. Відсоток «молоросійського» міщанства та купецтва досягав усього 3.

Як вже зазначалося вище, загальноєвропейського явища в XVII–XVIII ст. набула «домашня промисловість». Причому в міру того, як біднішало сільське населення через різні форми обезземелення, тим частіше воно шукало вихід у поліпшенні свого матеріального становища завдяки додатковим заробіткам — надомною працею або ж роботою на мануфактурних підприємствах. Німецький історик П. Кампфмейер навів характерний приклад такої дрібної сімейної діяльності. Так, у поселені Гладбах і в навколишній місцевості (Німеччина) в родинах селян, коли їм не вистачало власних кількох моргенів землі для забезпечення себе продуктами, діти сідали працювати за ткацький верстат. Скупник викуповував їхню продукцію для подальшої реалізації на ринку. З таких взаємовідносин виробника і торговця вчений виводив «класові протиріччя», а «домашню промисловість» визначав як «капіталістичну». З таким твердженням важко погодитися повністю, адже, по-перше, мова не йшла про безпосередню найману працю, а по-друге, в даному випадку землеробство поєднувалося з ткацьким ремеслом⁴⁰.

Не могли змінити суті в «домашній промисловості» ані масовість учасників, ані обсяги скупленої продукції. Значною мірою змінювався її характер тоді, коли до справи активно долучався купецький капітал, що спочатку перетворювався у товар, а потім знову в капітал, реалізуючись на ринку. Зокрема, в Клоппенбурзькому та Меппенському округах (Німеччина) протягом XVIII ст. процвітало в'язання, конкретніше —

³⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Синода за 1740 год. Санкт-Петербург, 1908. С. 891–902; *Махнова Г.П.* Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. 1965. № 2. С. 112.

⁴⁰ *Кампфмейер П.* История общественных классов в Германии / Перевод с немецкого под ред. В. Базарова. Санкт-Петербург, 1907. С. 67.

виготовлення панчіх. Сучасник так описав ситуацію в цій справі: «Всі, хто лише володіє руками, займається тут в'язанням: селянин і селянка, діти, наймичка, починаючи з п'яти років і до могили. Як тільки вдається вловити вільну від землеробських робіт хвилинку, всі сідають поблизу вогнища або в затінку і в'яжуть. Узимку в'язальники збираються по 20 і 30 осіб в одній хаті, що обігрівається однією піччю й освітлюється однією лампою, в якій горить ворвань*, і працюють за неймовірно низьку платню до 11 і до 12 години ночі. За 60 пар дитячих панчох отримують один талер, причому вовну дає їм купець, але прядуть її власноруч»⁴¹. Виготовлена продукція поставлялася на ринки Голландії.

Значна кількість різноманітної німецької продукції потрапляла на київські торги, частину її потім місцеві городяни могли реалізовувати в багатьох країнах. «Відомості Київського магістрату» за 1775 р. зафіксували, що міщани та ремісники міста постійно ведуть «торг здесь в лавках *немецкими* и великороссийскими разными шелковыми, бумажными, шерстяными и железными товарами, а некоторые держат *отъезжие торги за границу* в Польшу, в Цесарию, Саксонию, Пруссию, Гданс. Возят товары великороссийские пушные, китайку, холст, крашенину, малороссийское говяжье сало и воск». Як засвідчив німець Йоган Меллер, котрий мешкав у Києві, на місцевих ринках час від часу з'являлися товари з Китаю⁴². А німецький філософ Й.-Г. Гердер передбачав можливість перетворення України в центр транзитної торгівлі, якщо її кордони простягнуться до Чорного моря: «вона стане новою Грецією» і буде корисною для всієї Європи (1769)⁴³.

Як бачимо, «домашня» продукція не обмежувалася внутрішніми ярмарками, а й потрапляла на зовнішні ринки. Причому спеціалізація одного виду сільських промислів могла мати місце в кількох сотнях сіл і містечок, а самі виробники нерідко ставали скупниками і перетворювалися на професійних купців.

Дещо інше трактування «домашньої промисловості» дав М. Слабченко. Зокрема, в окремих українських містечках, на відміну від сіл, він вважав її не додатковим, а основним заняттям, при якому збут готової продукції відбувався на місці замовнику, бо саме він і поставляв до того необроблений матеріал для конкретних працівників. Кустарне виробництво не обов'язково мало бути прерогативою лише членів однієї сім'ї,

* Риб'ячий жир.

⁴¹ Цит. за: *Кампфмейер П.* Указ. соч. С. 67–68.

⁴² Історія Києва: В 2 т. Київ, 1959. Т. 1. С. 218.

⁴³ *Дружинина Е.И.* Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития Южной Украины в конце XVIII в. // *Международные связи России в XVII–XVIII вв.* Москва, 1966. С. 220.

у ньому брали участь і наймані робітники (як і в Німеччині). В зв'язку з цим промисловість України такого типу, на думку вченого, «правильніше називати не кустарною і не сімейною, а домашньою, чим і визначається найближчим часом і ціль, і споживче коло даних предметів, і працюючий склад. За родом така промисловість відносилася до кустарної, за силою — пов'язувалася з сім'єю, споживачем міг виступати сторонній замовник, але таким завжди виявлялося домашнє господарство»⁴⁴.

Відомий свого часу економіст з проблем Росії, Франції та Німеччини А. Ісаєв у своїй праці «Кустарная промышленность в Германии» (1890) справедливо зазначив, що особливостями кустарництва, як і «домашняго виробництва», були: 1) відсутність договору між членами-учасниками підприємства; 2) керівництво голови родини, що поєднувало в одній особі робітника, споживача і реалізатора; 3) відсутність самостійних різних частин при отриманні доходів⁴⁵.

Більшість дослідників, зокрема, і вітчизняних, писали про надходження виробів сільських промислів на внутрішній ринок, більше того — і на зовнішній, як наприклад, це спостерігалось в Клоппенбурзькому та Меппенському округах Німеччини. Всупереч конкретним історичним фактам М. Слабченко твердив, що «домашнє виробництво» не мало зв'язків з ринком, «воно замінювало його». Водночас велике господарство, наголосив учений «мало тенденцію до виділення окремих промислів у самостійні або напівсамостійні галузі господарства і вже, звичайно, до деталізації промислів між окремими сім'ями. Звідси зрозуміло, що поділ заробленої грошової й натуральної платні в колі працюючої на шляхетське господарство сім'ї був можливим». А далі він зробив висновок: «Так як у великому господарстві організація виробництва була відокремлена від особи все вмючого робітника, то великі поміщики деталізували кустарну та домашню працю і локалізували її по окремим місцевостям»⁴⁶.

Розвиток мануфактур у Німеччині, як, утім, і в Гетьманщині, помітно відставав у співставленні з Англією, Голландією, Францією та деякими іншими західноєвропейськими і навіть невеликими скандинавськими країнами, скажімо, з Швецією. Колись потужні ремісничі осередки Південної Німеччини Аугсбург, Інгольштадт, Мюнхен, Нюрнберг та Ульм вже на кінець XVII ст. поступово занепали. Зокрема, Нюрнберг перестав відігравати роль великого центру з виготовлення зброї. Втім, деякі

⁴⁴ Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Одесса, 1922. Т. 2: Судьбы фабрик и промышленности. С. 111–112.

⁴⁵ Исаев А.О. Кустарная промышленность в Германии // Вестник Европы. 1890. Т. 3. № 6. С. 371–379; Его же. Начала политической экономии. Санкт-Петербург, 1894. С. 147, 148.

⁴⁶ Слабченко М.Е. Указ. соч. С. 117.

прогресивні зрушення до середини XVIII ст. сталися в прирейнській частині країни в суконній і металургійній галузях, хоча і тут стримуючим фактором була конкурентна боротьба з боку голландців, англійців і французів. Значно капіталізувалося мануфактурне виробництво в Берліні, Бранденбурзі та Саксонії⁴⁷.

Помітним явищем у Крефельді середини століття став масовий розвиток шовкоткацтва, де працювали люди «чужими» засобами на «чужому» матеріалі. Особливо прославилося підприємство фон Лейєна. В 1760-х роках на ньому діяло від 15 до 18 машинних апаратів для виготовлення ниток, які обслуговували 300 робітників; 200 «машин» для виготовлення тасьми (1000 робітників); 500 ткацьких верстатів з 1,5 тис. робітників⁴⁸.

У Ельберфельд-Бармені місцеві купці, можна сказати, капіталізували прядильну галузь, продукція якої йшла на ринок і давала великі прибутки. 1767 р. на капітал купців працювало 1500 ткацьких верстатів і 18 тис. робітників для їхнього обслуговування⁴⁹.

Важливо зазначити, що особисто король Фрідріх II опікувався створенням промислових підприємств і торгівлею їхніми виробами. Так, у його спеціальному указі стосовно Берліна від 23 березня 1744 р. йшлося про таке: «Для найкращого розвитку та процвітання мануфактури шовкових виробів і тканин, як тих, що вже існують, так і тих, котрі засновані будуть в його землях, а особливо в тутешніх королівських резиденціях, відкрити тут постійний загальнодоступний магазин шовку всіх сортів, сирого і обробленого, а також фарбованого та не фарбованого шовку. Магазин буде знаходитися під особливим наглядом і управлінням...». При цьому передбачалося, щоб «кожний фабрикант шовку, а особливо ж *малоїмуці*, міг користуватися цим магазином згідно з визначеним регламентом, який терміново має бути складений»⁵⁰. Для налагодження цієї справи передбачалося використати від 10 до 15 тис. талерів, а також надати допомогу в реалізації готової продукції.

Цікавим є те, що королівський циркуляр від 20 вересня 1763 р. дозволяв безмитний вивіз «фабричних»* товарів, які виготовлялися в країні,

⁴⁷ Всемирная история: В 10 т. Москва, 1958. Т. V. С. 411.

⁴⁸ *Thun A.* Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter: zwei Theile in einem Bande. Leipzig, 1879. Bd. II. 2. S. 89.

⁴⁹ Ibid. S. 187, 188.

⁵⁰ Acta Borussica, Seidenindustri. Berlin, 1892. Bd. I. S. 85–86.

* У німецьких документах досить часто мануфактура називалася фабрикою, так само, як і в українських.

за кордон⁵¹. Особлива увага і шана надавалася цеховим майстрам-іноземцям, котрі звільнялися від сплати «вступного» на підприємство завдяки жалуваній грамоті від 25 серпня того ж року⁵².

В означений період розвиток мануфактур як у Німеччині, так і в Гетьманщині, конкуруючи з виробництвом цехів, поступово витісняв останніх з господарського простору, наповнюючи ринок. У зв'язку з цим кількість майстрів-цеховиків невпинно скорочувалася, а набір на роботу підмайстрів ставав вибірковим (наприклад, серед одружених). За таких обставин майстри на свій розсуд могли подовжувати робочий час, довільніше встановлювати регламент і обсяг праці.

Для прикладу наведемо дані про занепад баварського сукноробства⁵³:

Роки	Кількість суконщиків майстрів	Кількість підмайстрів
1652	399	740
1716	171	125
1782	99	85

Якщо в 1680 р. у Баварії виготовлялося 70 тис. штук сукна, то в 1780 лише 5 тис. щорічно.

Водночас із зрушенням цехового ремесла погіршувалася якість і зростала ціна виготовленої продукції, що неодмінно викликало скарги замовників. Нерідко підмайстри, створюючи всілякі профільні спілки та об'єднання, виступали проти свавілля керівництва цехів і міської влади, яка їх підтримувала. Вони влаштовували страйки й масово полишали не лише підприємство, а навіть місто, де працювали.

Витіснивши цехове ремесло і сільських кустарів, їхнє місце займали підприємці нового типу — з великими сумами оборотних капіталів. Так, у м. Кальве (Вюртемберг) об'єднана група скупників підпорядкувала собі всіх дрібних «домашніх» і окремих ремісників. У північно-західній Німеччині, в Саксонії та Баварії розсіяна мануфактура від початку XVIII ст. поступово, але систематично витісняла старі промислові технології та консервативну систему праці. Проте не завжди наявні купецькі фінанси за своїми обсягами дозволяли активно втручатися у виробничі процеси і здійснювати значні поліпшення⁵⁴.

⁵¹ Verzeichniss der in dem 1759-sten Jahre ergangenen Ediscten, Patenten, Mandaten, Rescripten u. Hauptverordnungen. S. 287–288.

⁵² Ibid. S. 283–284.

⁵³ Biedermann K. Deutschland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1880. Bd. I. S. 296.

⁵⁴ Всемирная история. Т. V. С. 412.

Протягом усього століття у Німеччині й Гетьманщині великій промисловості у вигляді мануфактур продовжували наполегливо протистояти дрібні підприємства та окремі кустарі, адже від їхніх заробітків залежало прожиття сотен, а то й тисяч осіб. Навіть у середині 1760-х років у Києві функціонували 22 «партикулярні шкіряні дома»*, що перебували у власності міщан. Їхні господарі закупували в різників шкури по 50–90 коп., а продавали їх після обробки, в залежності від якості, по 1–2 руб. Щорічно на цих підприємствах вичинялося 4 тис. бичачих, 4 тис. овечих, 1 тис. телячих, 800 — 1 тис. козячих і 100 кінських шкір. Отже, на кожне підприємство приходилося всередньому понад 500 шкір щорічно⁵⁵. Про кількісні показники щодо «заводів», «домів», робітників, котрі обробляли шкіру, маємо відомість за 1765 р. на території Лівобережної України (по полках)⁵⁶:

Назва полків	«Заводів»	«Домів»	Робітників	Різних шкір
Ніжинський	1	219	458	9142
Стародубський	1	122	268	17464
Чернігівський	1	101	230	9776
Лубенський	—	269	438	6217
Гадяцький	—	165	266	2431
Переяславський	—	155	257	4121
Київський	—	160	330	4416
Полтавський	—	18	55	787
Миргородський	—	157	269	2462
Прилуцький	—	50	98	3624
Всього	3	1416	2696	60440

Отже, на найдрібніших підприємствах — «домах» працювало в середньому 2–3 особи, а трохи більше — на «заводах». Виготовлялося всього 60400 шкір. Найбільше домів існувало в Лубенському та Ніжинському полках, найменше — в Полтавському та Прилуцькому. За кількістю працюючих осіб домінували ніжинські та лубенські підприємства.

* «Доми» являли собою невеликі підприємства із порівняно незначними доходами.

⁵⁵ Андрієвский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев, 1884. Вып. 6. С. 3–5.

⁵⁶ Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902. Москва, 1905. Т. 2. С. 262.

Іншим шляхом йшов економічний і промисловий розвиток Голландії, що з давніх часів входила до складу Нідерландів, часто ототожнювалася єдиною з ними країною, а вже в XVII ст. перетворилася на потужну морську державу та посіла ледь не перше місце в світовій торгівлі. Завдяки перейманню високотехнологічних досягнень фландрійського сукнарства і модернізаційним формам підприємництва, скажімо, в Брюзі, Антверпені й ін., Голландія виявилася найбільш репрезентативною територіальною складовою Західної Європи.

Проте і в цій країні, як і загалом для значної частини Європи, протягом XVIII ст. притаманною стала тенденція якщо і не занепаду, то принаймні перманентного спадання темпів виробництва й обсягів торгівлі.

Різне зниження економічного потенціалу розпочалося від 1730-х років. Так, наприкінці XVII ст. частка Голландії в зовнішній торгівлі Англії становила 14,6%, а в 70-х роках XVIII ст. впала майже до 4%. Особливо показово занепали колись потужні обробні галузі промисловості — амстердамська фарбувальна та гарлемська вибільна. Їх витіснили відповідні технологічні процеси в інших західноєвропейських країнах, і в першу чергу Англії. А тому в другій половині століття першість у цій справі на російсько-українському ринку явно перейшла від голландських купців до англійських. На початку XIX ст. Голландія опинилася серед другорядних держав Західної Європи⁵⁷.

Причина такого явища полягала, головним чином, у тому, що тут не склалася ґрунтовна база для мануфактурної промисловості (відчутний брак сировини та робочої сили, обмеження придатної території). В свою чергу це і зумовило помітне згортання голландського товарообігу. Розвинувшись на ґрунті транзитної торгівлі, але поступово вичерпавши внутрішні ресурси, країна мала поступитися своїми передовими позиціями в світі⁵⁸. Коли в західноєвропейських державах, а також Гетьманщині уже активно розроблялися копалини вугілля та залізної руди, Голландія відчула їх повну нестачу. Отже, головна спрямованість голландської буржуазії набувати доходи переважно в торгівлі призвела до занедбання промислових галузей.

Між тим, царський уряд, активно використовуючи українські землі як сировинний придаток і будуючи відносини у формі метрополії з коло-

⁵⁷ Мотылев В.Е. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха домонополистического капитализма. Москва 1961. С. 70.

⁵⁸ Бааш Э. История экономического развития в Голландии в XVI–XVIII вв. / Пер. с немецкого. Москва, 1949. 397 с.; Любименко И.М. Московский рынок как арена борьбы Голландии с Англией // Русское прошлое: Исторические сборники. Москва, 1923. № 5. С. 3–23.

нією⁵⁹, видав чимало указів відповідного змісту. Зокрема, в указі від 18 червня 1714 р. йшлося про розробку селітри і облаштування профільних «заводів»⁶⁰. Також передбачалося налагодження юхтової галузі, розвиток тютюнництва та шовківництва⁶¹. Розведення якісних порід овець сприяло забезпеченню сировиною та поліпшенню діяльності суконних мануфактур. З цією метою налагодили постачання овець і баранів з Іспанії. В «Регламенті Головного магістрату» 1721 р. йшлося про потребу «розмноження» купецтва та мануфактур⁶². 1723 р. Петро I видав указ Берг-колегії про необхідність розшуку та розробки руди і кам'яного вугілля на берегах Дніпра. 2 вересня 1741 р. було встановлено «Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики»⁶³. Схожі заходи мали місце протягом усього століття.

На соціально-економічному розвитку Італії, а точніше, різних її областей, досить сильно позначалися іноземні впливи, а тому вона мала великі відмінності від інших західноєвропейських країн. Вкрай цікаві спостереження й важливі характеристики щодо становища Італії у XVIII ст. маємо в багатотомній праці (точніше, довіднику-путівнику) відомого французького астронома де ла Ланда (1732–1807), який в 1765–1766 рр. мандрував по країні й зібрав значний фактичний матеріал, зокрема, з літературних тогочасних джерел. Названий автор звернув увагу безпосередньо на Міланську область, що була політико-адміністративно розчленована і непомірно обтяжена всілякими податками, запровадженими Віденським двором. Утиски влади породжували соціальні протести й зубожіння населення. Лише в скарбницю Відня з області надходило у вигляді податків близько 10 млн міланських ліврів (або понад 6 млн французьких ліврів). Причому 3/5 від цієї суми збиралося за земельне обкладання, а інші доходи брали за відкупи. Майже всі отримані кошти йшли на утримання армії й інші державні потреби. В середині 60-х років

⁵⁹ *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee–Wisconsin, 1958. P. 23, 196; *Chirovsky N.* Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. Madison (New Jersey), 1963. P. 15, 26.

⁶⁰ Іюня 18, 1714 г. Сенатский. — О размножении в малороссийских городах Киевской губернии селитренных заводов и о продаже селитры в казну // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. V. № 2829. С. 117.

⁶¹ Марта 19, 1719 г. Именной, объявленный из Сената. — О посылке в Киевскую и Азовскую губернии юфтяного дела мастеров иноземцев, для размножения и усовершенствования сего ремесла // Там же. № 3335. С. 684.

⁶² Генваря 16, 1721 р. Регламент или Устав Главного магистрата // Там же. Т. VI. № 3708. С. 291–295.

⁶³ Сентября 2, 1741 г. Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики, состоявшейся по докладу учрежденной для рассмотрения о суконных фабриках комиссии // Там же. Т. XI. № 8440. С. 482–494.

населення міланської області становило 1200 тис. осіб, а сплачувалося ним податків понад 13 млн французьких ліврів.

У Мілані, як і скрізь, існували два види відкупів — державні, або «загальні», і приватні. Місцеві користувачі землі скаржилися, що вони сплачують з своїх доходів 1/3 на податок, 1/3 на, власне, її обробіток, а 1/3 йде безпосередньому землеробу.

Про окремі накопичення капіталу може свідчити той факт, що в міланському ломбарді зібралася сума в 100 тис. міланських ліврів, або 66666 французьких ліврів.

Стосовно торгівлі й промисловості на території області, то де ла Ланд зазначив: вона «завжди вважалась видатною». Стосовно ж зовнішньої торгівлі він зауважив: «...Складність транспортування змусила надати перевагу перевезенню морем; у теперішній час до берегів Італії причаляють щорічно понад 300 французьких кораблів, англійський флот, багато іспанських, голландських, датських і російських кораблів; Генуя, Ліворно та Венеція займаються каботажним плаванням у італійських берегів; король сардинський і навіть особисто папа мають також торговий флот»⁶⁴.

Щодо промислового виробництва французький письменник і публіцист Ролан д'Ерсевіль (1734–1794), страчений як жирондист у період Французької революції, висловився так: в Міланській області виготовляють лише деякі грубі тканини; продукція камлота занепадає; дрібні залізні й мідні вироби завозяться з-за кордону, а високоякісні сукна — з Англії та Франції; звичайні — з Німеччини та Чехії; полотно поставляється з Швейцарії та Сілезії; багато шовкових товарів привозять з Ліону. Також він наголосив: шовкові мануфактури в цій країні мало-значні.

Стосовно Венеції де ла Ланд зазначив: тут «торгівля, колись велика, занепала після відкриття морського шляху в Індію і після втрати венеціанцями їхніх основних володінь на Сході. Вона продовжує знижуватися через ті перешкоди, які їй ставлять при розвитку промисловості; через сусідство двох портів — Франко-Анкони та Трієста, а також завдяки тому, що вхід у лагуни часто ускладнено».

При цьому венеціанська соціальна еліта, на відміну від Гетьманщини, не брала безпосередню участь у торгівлі, а передавала свої повноваження та капітали місцевим купцям, які сплачували 6% податків (1765)⁶⁵. На території Російської імперії на той час купецтво замість попереднього

⁶⁴ Lande, de la. Voyage en Italia fait dans les annees 1765 et 1766. Paris, 1786. P. 463–484.

⁶⁵ Ibid. P. 757–780.

«подушного окладу» почало сплачувати спеціальний податок — 1% з оголошеного наявного капіталу⁶⁶.

Про специфіку торгівлі й промисловості, їхню вузьку спеціалізацію в Республіці Генуя маємо свідчення інспектора французьких мануфактур пана Лотапі з м. Бордо (1775), на які посилається в своїй праці де ла Ланда. Так, одну з основних галузей генуезької промисловості репрезентувало виробництво всіляких сортів оксамиту, особливо чорного. Нерідко його сторони фарбували в різні кольори, скажімо, в чорний і червоний. У великих обсягах виготовлення оксамиту здійснювалося у сільській місцевості, де на той час працювало близько 6 тис. робітників. Генуезькі тканини за якістю помітно поступалися французьким, а тому коштували майже в половину дешевше. Більшу частину роботи виконували жінки, котрі, як вважалося, були стараннішими за чоловіків.

Тканинну продукцію з республіки вивозили в усі європейські держави, особливо багато в Іспанію, при цьому спеціально враховувалися вподобання тамтешніх жителів.

Виготовлення стрічок, шовкових панчіх і дечого іншого в XVIII ст. поступово занепало і перетворилося в дрібний вид промисловості. Схоже спостерігалося на багатьох місцевих мануфактурах⁶⁷.

Підприємства з виготовлення оксамиту, крім Генуї, діяли в Мілані, Венеції, Флоренції. Значного розвитку вони набули також у Франції, Німеччині та Голландії. Високоякісним привозним оксамитом в Україні особливо масово користувалися в період козаччини.

Одним з найбільш типових явищ для всієї Європи XVIII ст. слід вважати поширення жебрацтва. Воно набрало особливої масштабності порівняно з попередньою добою. Прикметним ставленням і вжитими заходами щодо нього вирізнявся Фрідріх II, наказавши вкрай зубожілий люд обкласти спеціальним податком і змусити його працювати. В його рескрипті від 19 грудня 1763 р. про жебраків у містах Німеччини зазначалося і велілося: «... Ми вже різними оприлюдненими едиктами та опублікованими розпорядженнями, особливо ж заново виданим едиктом від 25 квітня 1748 р., як государ (батько підданих), визначили і приписали встановити податок на жебрацтво, як у містах, так і в сільських місцевостях, щоб кожна місцевість і кожна община самі утримували своїх дійсно бідних і нездатних до праці людей; інші ж, які свідомо займаються жебрацтвом, мають бути спіймані, і їх необхідно примусити працювати в

⁶⁶ Мая 3, 1783 г. Именной, данный Сенату. — О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской... // ПСЗРИ. Т. XXI. № 15724. С. 908; Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. Москва, 1953.

⁶⁷ Lande, de la. Voyage en Italia... P. 356–378.

робітничих будинках (мануфактурах? — *О.Г.*) або інших схожих підприємствах. Все ж таки, для нашого великого невдоволення, переконалися, що жебрацтво, як у містах на головних вулицях, так і в сільських місцевостях знову посилюється, а це викликає відразу і дуже обтяжує населення»⁶⁸.

Цікаво, що майже в один рік з виходом рескрипту в Києві також розгортається повномасштабна боротьба проти нужденних і жебраків. 1764 р. Київська губерська канцелярія навіть вдавалася до спеціальних заходів «против умножения нищих и бродяг» у стольному граді⁶⁹.

Таким чином, залучені й опрацьовані документальні матеріали та спеціальна література дають підстави стверджувати, що соціально-економічний і промисловий розвиток Гетьманщини мав багато схожостей із загальноєвропейськими тенденціями, зокрема, західними. Насамперед, вони проявилися в тій чи іншій мірі у формуванні характерних для раннього нового часу відносин практично в усіх галузях господарства. Щоправда, коли порівнювати конкретні історичні явища, котрі мали місце в Західній Європі та Гетьманщині в XVIII ст., то можна простежити певні часові й якісні відставання на території останньої, їхню меншу масштабність і інтенсивність. Зокрема, коли в другій половині століття розпочався промисловий переворот в Англії*, а в 30-х роках XIX ст. у іноземно залежній Італії, то Україна фактично спрямувалася шляхом політично й економічно роздробленої кріпосницької Німеччини, та і то з певною затримкою на кілька десятиліть. Адже в Німеччині промисловий переворот (за виразом деяких дослідників, «економічна революція») визрів наприкінці 40 років XIX ст., а завершився в 60-х — коли в Україні він лише зароджувався. Заради об'єктивності зазначимо: фабрично-заводська промисловість відставала в Іспанії та Португалії, а в Голландії в досліджуваний період вона взагалі занепала.

Велика Британія, визначившись як осереддя промислового перевороту, здійснила швидкий перехід від «традиційного», із залишками середньовіччя, суспільства до суспільства модерного — з розвинутими ринковими відносинами, великою групою підприємців і професійних купців, державним апаратом, що запровадив порівняно помірковану ліберальну політику, з поступовою заміною ручної праці на машинну техніку, із значним поширенням найманої праці.

Водночас у Гетьманщині під політичною зверхністю Російської імперії відбувався процес нищення національної автономії і обмеження потен-

⁶⁸ Verzeichniss der in dem 1759-sten... S. 345–346.

⁶⁹ Меры против умножения нищих и бродяг в Кieve в 1764 г. / Публ. А.А. [Андриевский] // Киевская старина. 1893. № 9. С. 450 (Документы, известия и заметки).

* Завершився в кінці 20-х років XIX ст.

ційних можливостей української торгівлі, затримувалося визначення статусу купців і підприємців на загальнодержавному законодавчому рівні, а мільйони селян перетворювалися на кріпаків. Разом з тим численне рядове козацтво — вільні виробники — перетворювалося на державнозалежних посполитих, а шляхта набувала привілейованого стану дворянства, наймана праця не стала домінантною в мануфактурному виробництві. Проте спільною рисою як для Західної Європи, так і Гетьманщини було занепадання цехового ремесла.

References

1. Adadurov, V. (2002). *Istoriia Frantsii: Korolivs'ka derzhava ta stvorennaya natsii (vid pochatkiv do kintsia XVIII stolittia)*. L'viv: UCU [in Ukrainian].
2. Baasch, E. (1949). *Istoriya ekonomichnoho rozvytku v Hollandiyi v XVI–XVIII vv.* Per. s nemetskoho. Moscow: Izdatel'stvo inostranoi literatury [in Russian].
3. Baines, E. (1835). *History of the cotton manufacture in Great Britain*. London: Fisher and Jackson [in English].
4. Beer, M. (1927). *Vseobschaia istoriia sotsyalizma i sotsyal'noi bor'by*. Perevod s nemetskoho M. YA. Vytol'. Moscow — Leningrad: Kniga [in Russian].
5. Biedermann K. (1880). *Deutschland im achtzehnten Jahrhundert*. (Bd. I). Leipzig: J. Weber [in German].
6. Butmi, Ye. (1904). *Razvitiie gosudarstvennogo i obschestvennogo stroia Anglii*. Perv. s frantsuzskogo izdaniia pod red. M. N. Pokrovskogo. Moskva: Ob-vo rasprostraneniia poleznykh knig [in Russian].
7. Chirovsky, N. (1963). *Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781*. Madison, New Jersey: Florham Park Press [in English].
8. Druzhynina, Ye. I. (1966). Znachenije russko-nemetskikh nauchnykh svyazei dlia khoziaistvennogo razvitiia Yuzhnoy Ukrainy v kontse XVIII v. *Mezhdunarodnyye svyazi Rossii v XVII–XVIII vv.* Moscow: Nauka [in Russian].
9. Gothein, E. (Ed.) (1892). *Acta Borussica*. (Bd. I). Berlin: Paul Parey [in German].
10. Honcharuk, T. H. (2010). *Tranzytna torhivlia v Ukraini kintsia XVIII — pershoyi polovyny XIX st.* Avtoref. dokt. ist. nauk. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, NANU [in Ukrainian].
11. Hurzhii, O. (2004). *Ivan Skoropads'kyi*. Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
12. Iakovtsevskii, V. N. (1953). *Kupecheskii kapital v feodal'no-kreposnicheskoj Rossii*. Moscow: Iz-vo AN SSSR [in Russian].
13. Iefimenko, A. (1891). Turbaievskaia katastrofa. *Kiievskaya starina*, 3, 373–401 [in Russian].
14. Isaiev, A. O. (1890). Kustarnaia promyshlennost' v Germanii. *Vestnik Yevropy*, 3, 6, 371–379 [in Russian].
15. Isaiev, A. O. (1894). *Nachala politicheskoi ekonomii*. Saint-Petersburg: A.F. Zinsierling [in Russian].
16. Kampfmeyer, P. (1907). *Istoriia obschestvennykh klassov v Germanii*. Perevod s nemetskoho pod red. V. Bazarova. Saint-Petersburg: Narodnaia pol'za [in Russian].

17. Kondufor, Iu. (Ed.). (1983). *Istoriia Ukrainsoi SSR*. (T. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
18. Kononenko, K. (1958). *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Milwaukee–Wisconsin: Marquette University Press [in English].
19. Kononenko, V. P. (2017). *Modernizatsyia Het'manshchyny: proekty kozats'koi administratsii 1687–1764 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
20. Kosymenko, O.K. (Ed.). (1959). *Istoriia Kyieva*. (T. I) Kyiv: AN URSS [in Ukrainian].
21. Krupnyts'kyi, B. (1948). *Het'man Danylo Apostol i ioho doba*. Augsburg: UVAN [in Ukrainian].
22. La Lande, J. (1786). *Voyage en Italie fait dans les années 1765 et 1766*. Paris : Desaint [in French].
23. Labrousse, E. (1944). *La crise de l'économie Française à la fin l'Ancien Régime*. Paris: Presses Universitaires de France [in French].
24. Liubimenko, I. M. (1923). Moskovskii rynek kak arena bor'by Gollandii s Angliiei. *Russkoie proshloie: Istoricheskiie sborniki*, 5, 3–23 [in Russian].
25. Makhnova, H. P. (1965). Chysel'nist' i sklad ukraïns'koho naseleñnia Rosii v 60-kh rr. XVIII st. *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 111–116 [in Ukrainian].
26. Manfred, A.F. (Ed.) (1972). *Istoriia Frantsii*. (T. I). Moscow: Nauka [in Russian].
27. Mantoux, P. (1937). *Promyshlennaia revoliutsyia XVIII stoletia v Anglii*. Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
28. Mel'nyk, L. H. (1969). *Promyslovyi perevorot v Rosii i na Ukraïni*. Kyiv: KDA [in Ukrainian].
29. Mel'nyk, L. H. (1972). *Tekhnichni perevorot na Ukraïni*. Kyiv: KDA [in Ukrainian].
30. Modzalevskiy, V. (1904). *General'nyi sud'ia Ivan Chernysh i iego rod*. Kiyv: KS [in Russian].
31. Motylev, V. Ye. (1961). *Ekonomicheskaya istoriya zarubezhnykh stran: Epokha domonopolisticheskogo kapitalizma*. Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
32. Nesterenko, O. O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraïni*. (P. I). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
33. Plokhynskiy, M. M. (1905). Inozemtsy v staroi Malorossii. *Trudy Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove 1902*, 2, 102–130 [in Russian].
34. Ponomar'ov, O. M. (1971). *Rozvytok kapitalistychnykh vidnosyn u promyslovosti Ukraïny XVIII st.* L'viv: L'vivs'kyi Universytet [in Ukrainian].
35. Potemkin, F. V. (1957). K istorii kamennougol'noi promyshlennosti vo Frantsii v pervoi polovine XVIII v. *Iz istorii obshchestvennykh dvizhenii i mezhnarodnykh otnoshenii*. Moscow: Iz-vo AN SSSR [in Russian].
36. Potemkin, F. V. (1971). *Promyshlennaia revoliutsyia vo Frantsii*. (T. I). Moscow: Nauka [in Russian].
37. Putro, O. I. (2008). *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyi ta ioho doba (z istorii ukraïns'koho derzhavotvorennia XVIII st.)*. Kyiv: DAKKKiM [in Ukrainian].
38. Slabchenko, M. E. (1922). *Khoziaistvo Getmanshiny v XVII–XVIII stoliakh. Sud'by fabryk y promyshlennosti*. (T. 2). Odessa: GIU [in Russian].

39. Smith, A. (1924). *Issledovaniye o bogatstve narodov*. Petrograd: Priboi [in Russian].
40. Smolii, V. (Ed.). (2018). *Istoriia Ukraini's'koi derzhavy: Het'manat rann'o-modernoi doby*. Kyiv: Arii [in Ukrainian].
41. Thun, A. (1879). *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter: zwei Theile in einem Bande*. (Bd. II). Leipzig: Duncker & Humbolt [in German].
42. Usher, A. P. (1920). *Introduction to the History of England*. Boston–New York: Houghton Mifflin Company [in English].
43. Vladimirskiy-Budanov, M. (1884). Naselenie g. Kieva v 1742 godu. *Kievskaiia starina*, 1884, 4, 2–9 [in Russian].
44. Zutis, Ia. (Ed.). (1958). *Vsemirnaia istoriia*. (T. V). Moscow: Izdatel'stvo sotsyalno-ekonomicheskoi literatury [in Russian].

Oleksandr Hurzhii

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences
(Kyiv, Ukraine)

THE XVIII CENTURY AS A TURNING POINT IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES AND THE HETMANATE

Abstract. *The socio-economic and industrial development of the Hetmanate in the XVIII century had much in common with trends in Western Europe. First of all, the similarities to varying degrees can be found in the formation of bourgeois relations in almost all branches of the national economy. However, comparing the development of the specific historical phenomena in Western Europe and the Hetmanate in the XVIII century, the author traced certain time delays in this process in the Hetmanate, the smaller scale and intensity of studied phenomena there. In particular, when in the second half of the XVIII the industrial revolution in England began, and in the 30s of the XIX century it began in foreign-dependent Italy, Ukraine actually had taken the path of politically and economically fragmented feudal Germany, and even then with a delay of several decades. For the sake of objectivity, it should be noted that the factory industry was slower not only in Ukraine, but also in Spain and Portugal, and in the Netherlands during the researched period it declined. In the Hetmanate within the boundaries of the Russian Empire, national autonomy was destroyed and the potential of Ukrainian trade was limited, the status determination of merchants and entrepreneurs at the national legislative level was delayed, and millions of peasants became serfs. Many ordinary Cossacks — free producers — became state-dependent people, and the gentry acquired a privileged class of nobility. Wage labour did not become dominant in manufacturing. However, a common feature of both Western Europe and the Hetmanate was the decline of the guild system.*

Keywords: *socio-economic life, trade, manufacture, Western Europe, Hetmanate.*